

Сучасна українська держава переживає непростий процес побудови демократичного суспільства, соціальних і економічних трансформацій, що вимагає не тільки вивчення найкращого світового досвіду, а й переосмислення національної історичної спадщини та її досягнень. Пріоритетність соціальних функцій жінки-матері та її ролі в оновленому соціумі, важливість створення владою гідних умов для якнайкращого виконання нею воістину божественної місії в цьому світі актуалізують жіноче питання, тому буде вельми корисним осмислення досвіду взаємодії влади та суспільства з розв'язання проблем освіти та виховання слабкої статі періоду ринкових трансформацій у Російській імперії, частиною якої була й Наддніпрянська Україна.

Дослідження з проблеми з історії жінок та жіночої освіти постійно перебувають у полі зору сучасних авторів на теренах пострадянського простору. У більшості з них дії імперської влади щодо жіноцтва традиційно подаються як дискримінаційні [1]. З загального контексту слід виокремити фундаментальну працю Б. Миронова «Соціальна історія Росії», де автор вивчає еволюцію особистості, сім'ї та громадянського суспільства в Російській імперії, торкаючись і жіночої проблематики [2]. Цікавим є і низка досліджень, присвячених формуванню жіночої освіти в Україні [3]. Проте доцільно зробити спробу неупередженого аналізу позиції російської влади та громадськості щодо проєктів наукового навчання слабкої статі.

Метою даної статті автор визначає дослідження у пореформений період особливостей реакції суспільства та влади в Російській імперії, складовою якої були й дев'ять губерній Наддніпрянської України, щодо спроб реалізації вищої освіти для жіноцтва, акцентуючи увагу на взаємодії державної адміністрації та громадськості із цього питання.

Російське громадянське суспільство, як окремий соціальний організм, відмінний і від влади, і від народу, виникло під впливом європейського Просвітництва та філософії раціоналізму. Воно було з самого початку світським, а тому при становленні суспільство та вищий світ – це майже теж саме. Проте, поступово розвиваючись, воно включало в себе й нові соціальні прошарки. Важливою його особливістю була участь у ньому жінок. Для громадянського суспільства була характерна більш чи менш активна участь у громадських справах. Прагнення до єднання помітно посилюються в суспільстві передреформеного часу й набувають нових форм: «об'єднання людей шістдесятих років у гуртки стає типовим явищем, так як громадський рух, що охопив суспільство, ставив багато питань, що слід обговорити разом» [4, с. 95]. Середина 50-х років – це не тільки початок нового суспільного підйому, але і важлива віха у розвитку російського громадянського суспільства. Зрушення, що відбулися в контексті великих реформ, позначилися на подальшому громадському житті й можна з повною впевненістю констатувати, що громадянське суспільство набрало нової сили і його значення в масштабах усієї країни значно збільшилося. У структурі населення громадянське суспільство становило декілька відсотків, проте його

УДК 930.1

**О.О. ДРАЧ**, канд. іст. наук, докторант Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди

### **ВИЩА ЖІНОЧА ОСВІТА: ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ СУСПІЛЬСТВА Й ВЛАДИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1860–1870 РР.)**

В статті досліджуються аспекти сприйняття російським суспільством та владою прагнень жіноцтва до вищої освіти. Відзначається згуртованість прихильників ідеї наукової освіти дівчат, що при повільності реакції влади на суспільні ініціативи, наочно продемонструвала дієвість зусиль громадянського суспільства й самостійно реалізовувало власний проєкт – вищі жіночі курси.

The perception of women's aspiration for higher education by the Russian society and the authority is investigated in the article. There is noted the solidarity of adherents of the idea of young women's education which demonstrated the efficiency of the society's efforts in the condition of slow authority's reaction to any social initials and realized independently their own project – the higher women's courses.

значимість визначалася не стільки чисельністю, скільки ідейним та духовним впливом, а також фінансовими можливостями.

Характерною рисою пореформеного часу стає активне залучення до громадської діяльності слабкої статі в зародження жіночого руху. Дозволена в середині XIX ст. гласність, не зважаючи на цензуру, забезпечувала бюрократію та громадськість цінною інформацією про стан справ у державі. Поняття «громадська думка» стало популярним та широковживаним, і головним каналом його вияву й уряд, і суспільство вважали пресу. Загострення жіночого питання зумовило попит у російському суспільстві на спеціальні дамські журнали. «Для ґрунтовного та всебічного вивчення жіночого питання необхідний окремий літературний орган, що б підтримував це питання, так як розумна, систематична пропаганда шляхом друкованого слова, найвірніший шлях впливу на суспільну свідомість» – саме так зазначено у передмові до першого номеру журналу «Женский вестник», котрий почав видаватися з 1866 р. і був помітно лівої орієнтації. [5, с. 3].

Організація на прикінці 50-х років XIX ст. всестанової дівочої середньої школи зруйнувала попередню сімейну замкнутість, надала поштовх до нової освіти та виховання. Реалізується ідея доступності наукових знань для жінок, найактивніші з яких почали відвідувати в 1860 р. заняття в Медико-хірургічній академії, Санкт-Петербурзькому та інших університетах. Співчуття ідеї вищої жіночої освіти на порядок підвищувало повагу студентів до професорів Медико-хірургічної академії [6, с. 282]. Проте прагнення до вищої освіти зустріло сильну протидію всіх ретроградних елементів суспільства. Поряд із сімейними перешкодами виникли обмеження й з боку державної влади, котра не підтримала прогресивну позицію більшості університетських рад (окрім Московської та Дерптської) про згоду на допуск вільнослухачок до навчання та іспитів на вчені ступені та статутом 1863 р. заборонила навчання жінок [7, с. 521]. Особи, що співчували ідеї вищої освіти жіноцтва, групувалися навколо ініціативних жінок у столиці та у великих містах, утворюючи гуртки, у яких жваво обговорювалися можливі варіанти реалізації даної ідеї та робилися перші кроки до практичного втілення задуманого. Ідея вищої дамської освіти не загинула, змінила лише на певний час форма її реалізації: з другої половини 1860-х рр. російські жінки активно виїжджають у закордонні університети на навчання.

Дієвим каналом впливу громадянського суспільства на владу стає нова хвиля клопотань, що розпочалася з кінця 60-х рр. Почин у справі належить Є. Конрадї та жіночому гуртку А. Філософовой, Н. Стасовой, В. Тарнавської. Сама ж Євгенія Іванівна рішуче виступила за зміни: у грудні 1867 р. на Першому з'їзді природознавців у Санкт-Петербурзі відкрито подала клопотання з вимогою підтримати ідею вищої жіночої освіти. Прохання, зачитане вголос професором А. Фамінциним, було схвалено бурхливими оплесками присутніх

науковців-жінок [8, с. 179]. Цей сміливий крок Є. Конрадї дав останній поштовх, указав шлях та згрупував найкращі жіночі сили.

Ось тут і виявляється перший досвід взаємодії з владою, апробуються форми легального тиску та співпраці з нею. Ініціативна група жіноцтва столиці оформлює офіційне клопотання до якого залучає майже 400 підписів. Наступним кроком стає подання листа на ім'я ректора Санкт-Петербурзького університету, професора К. Кесслера у травні 1868 р. Слід указати, що в цій петиційній кампанії об'єдналися жінки різних статків та станів: окрім ініціативного гуртка на зверненні стояли підписи графині В. Ростовцевої, графині А. Толстої, О.Мілютіної та Н. Мілютіної (дружини та доньки військового міністра), В. Римської-Корсакової [9, с. 80]. Напружене очікування результату навіть змусило ініціаторів скористатися особистими зв'язками для з'ясування ситуації. Офіційна відповідь університетської ради скеровувала на отримання дозволу в Міністерстві народної освіти. Проте бюрократична тяганина не зменшує енергії дам, починають розроблятися проекти майбутнього жіночого університету.

Чоловіча частина суспільства виявилися на висоті й не залишилися осторонь проблем слабкої статі: допомогу порадами здійснювали голова Медико-хірургічної академії М. Наранович та професор Санкт-Петербурзького університету А. Бекетов. Як форма розробки узгодженої позиції громадянського суспільства, котре підтримувало ідею наукових знань жінок, апробують спільні збори ініціативних жінок і професорів університету та академії. Наслідком стає окреслення спільного плану дій для реалізації проекту жіночого університету, що дає підстави для клопотання до міністерства. Однак міністр народної освіти Д. Толстого відхилив ідею створення університету для жіноцтва, а дав лише дозвіл на загальні публічні лекції для обох статей [8, с. 186]. Перед суспільством постала дилема: чи відкласти реалізацію ідеї до кращих часів, чи скористатися пропозицією міністерства. Дискусії із проблеми відбувалися як у світських салонах, так і в студентських кімнатах Петербурга через те, що жінки, котрі підписали клопотання, вважали себе правомочними обговорювати всі перипетії цієї справи. Метри науки університету наполягали на необхідності погоджуватися на пропозицію міністра, так як, аналізуючи реалії, прогнозували, що бажаний жіночий університет нескоро дозволять [10, с. 32]. Це можна вважати певним симптомом недовіри інтелігенції до дій влади, яка у свою чергу з підозрою ставилася до суспільства. Підтвердженням тези є неодноразова заборона публікувати в пресі оголошення про прийом пожертвувань на організацію справи. Можна припустити, що в такий спосіб влада випробовувала міцність громадської підтримки даного проекту.

Громадянське суспільство Російської імперії в найактивнішій своїй частині для реалізації ініційованої ідеї доступності наукових знань жінотству у щоденній, часто невдячній практиці використовує як традиційні форми роботи (пожертви, організація благодійних концертів та свят для збору коштів),

так і народжує нові, сміливі (безкоштовне надання приміщень та обладнання для організації курсів, відмова професорів від платні за проведені заняття, повна господарська самостійність жіночих гуртків). Як указували сучасники, визначальними принципами для російської громадської думки стали – «думати про власну особу – егоїзм і непристойність; справжньою людиною є лише той, хто думає про суспільні справи, цікавиться громадськими питаннями, думає про загальну користь» [11, с. 322]. У загальному пориві не втримався навіть міністр народної освіти Д. Толстой, надавши власну квартиру в будинку міністерства для лекцій. Наслідком стає відкриття Аларчинських та Володимирських спільних курсів у Санкт-Петербурзі, лекції на останніх відвідував як приватна особа Д. Толстой, мотивуючи пробілами в знаннях з анатомії та фізіології, проте не можна відкинути й елемент контролю. Зацікавленість справою професорів реалізовувалася й у практичних заняттях зі слухачами по суботах та неділях в університетських лабораторіях та кабінетах. Аналогічною була ситуація й на Луб'янських курсах у Москві, котрі, незважаючи на найвіддаленіший район, систематично відвідувалися понад сотнею дівчат, що й доводило серйозність жіночих намірів [12, с. 192].

Історичною заслугою перших курсів, що відкрилися наприкінці 1860 – на початку 1870 рр., вважають примирення влади і громадянського суспільства з ідеєю вищої жіночої освіти. Лекції засвідчили, що публіка приходила дійсно навчатися задля власного самовдосконалення. Вони дали багатьом дівчатам солідну підготовку для вступу на вищі жіночі медичні курси та в закордонні університети [9, с. 89]. Позитивною практикою є й перший досвід жіночого самоуправління на них, що довів неабиякі організаторські та адміністративні можливості активного жіноцтва, і слухачок зокрема. Одночасно, наполегливі дівчата, що отримали дипломи в Європі, довели російській спільноті можливість вищої освіти для слабкої статі. Це ж підтвердив і досвід курсів учених акушерок при Медико-хірургічній академії в Санкт-Петербурзі та вищих жіночих курсів Гер'є в Москві, відкритих у 1872 р.

Від самого початку успіх чи невдача даної справи стає важливим питанням для зацікавленої громадськості, котра розуміє визначальне значення цієї спроби для подальшого перебігу справ у галузі освіти жіноцтва. Непоодинокі голоси віщували всілякі негаразди «жіночому університету», убачаючи в ньому розсадник нігілістів. Саме цією щойно започаткованою справою суспільство мало довести власну «дозрілість» до розширення програм жіночої освіти. Питання ускладнювалося тим, що прогресивна громадськість мала тримати цю ношу виключно на своїх плечах. Від такту та серйозного ставлення до справи слухачів залежав кредит довіри до публічних професорських лекцій, від ступеня активності, співчуття справі забезпечених осіб залежала їхня матеріальна організація, що ускладнювалося не тільки можливим охолодженням прагнень бажаних чи підтримуючих, а й різностатевим контингентом відвідувачів. Був страх того, що все це співчуття не піде далі порожньої балака-

нини. Ускладнювалася ситуація й часом відкриття спільних публічних лекцій (в подальшому Володимирських курсів) – середина зими, коли жіноцтво вже визначилося із графіком занять на рік, окрім цього вже діяли Аларчинські курси для жінок, що мали характер підготовчих, існувала й маса приватних гуртків для навчання. Проте кількість проданих у перші дні квитків засвідчила шалений попит серед жіноцтва на наукове знання: продавалося понад 200 квитків на лекції професорів, що означало переповнену залу й відмови частині бажаних. Втім, далася взнаки інша небезпека: бажання жінок записатися на лекції з усіх предметів, що було не під силу. Однак, це був перший досвід дівчат-слухачок, котрі вже із другого семестру, з неослабним завзяттям вибудовують певну систему навчальних дисциплін, яку мріяли освоїти. Лекції на Володимирських курсах засвідчили, що жіноча публіка приходила дійсно навчатися, це не модна забава, а серйозна праця над собою задля власного самовдосконалення. Присутність на навчальних заняттях обох статей не створювало жодних проблем, тому що чоловіків було небагато, і це були серйозні особи, котрі прийшли за поповненням знань. Досвід роботи Петербурзьких курсів виявив серйозність ставлення слухачів до лекцій, велику кількість бажаних, серед яких переважали жінки, самостійність і відповідальність останніх у виборі навчальних предметів.

Саме тому російське жіноцтво наполегливо продовжує боротьбу за повноцінну вищу освіту. Послідовність прагнень слабкої статі до наукових знань у вигляді активної еміграції росіянок за кордон, найперше до Швейцарії, стала для влади подразнюючим чинником через страх поширення серед них революційних ідей, і опосередкованим засобом тиску на неї. Перемогу в двобої здобуло суспільство: імперський уряд циркуляром 1875 р. зобов'язувався надати можливість жіноцтву отримувати вищу освіту в Росії. Наслідком стає дозвіл на відкриття вищих жіночих курсів (далі ВЖК) в університетських містах. ВЖК відкрилися протягом 1876–1878 рр. у Казані, Києві, Санкт-Петербурзі на тих засадах і з тими програмами, які організатори справи намічали ще наприкінці 1860-х рр. Це засвідчує глибоку продуманість і усвідомленість завдань непрості справи як активістами громадського руху за реалізацію права на вищу освіту дівчат, так і професорською корпорацією, що діяльно та «власне побратньому» допомагали цьому суспільному проекту [9, с. 170].

Найпершою перешкодою, з якою зустрілася на новостворених ВЖК молоде жіноцтво, котре жадало вищої освіти, стала матеріальна незабезпеченість багатьох. Проте суспільство не розгубилося, а втілення в життя вистражданої ідеї наукової освіти для всіх призвело до створення спеціальних товариств та отримало значний резонанс у російській публіцистиці. Реалізація ВЖК на запропонованих владою засадах визначала їх як приватну інституцію, що змусило організаторів ініціювати створення «Товариства для надання коштів вищим жіночим курсам», «Товариства для допомоги слухачкам медичних та педагогічних курсів», члени яких власними внесками фактично змо-

жливлювали реалізацію цієї ідеї. Доволі непростою була практика існування Товариства допомоги слухачкам через безвідповідальність частини його членів (за 1877 р. сплатили внески лише 54% членів). Керівництво товариства турбувала необхідність надсилання листів-нагадувань боржникам, і неможливість повністю задовольнити зростаючий розмір потреб незаможних курсисток, і облаштування помешкань для слухачок у Будинку дешевих квартир [13, с. 429, 433]. Реальну допомогу здійснювала і небайдужа до справи преса редакції «Вестника Европы», «Голоса», «Нового времени», «Северного вестника», типографія М. М. Стасюлевича безкоштовно друкували звіти діяльності Товариств допомоги, упроваджуючи у практику їх оприлюднення, прозорість діяльності та громадський контроль за витратами. За десять років (1879–1889) чисельність членів «Товариства для надання коштів вищим жіночим курсам» у Санкт-Петербурзі зросла з 254 до 1026 осіб, тобто в чотири рази, проте потреба в жертвній праці на курсах російської професури не зменшувалася: О. Ф. Міллер, котрий був його засновником та професором російської літератури на курсах до кінця життя, більшість лекцій читав безкоштовно [14, с. 170]. Труднощі діяльності Казанських ВЖК за відсутності опікунської ради визначались концентрацією всіх питань життєдіяльності курсів у компетенції професорської корпорації, окремі з яких власними пожертвами вможливлювали навчання бідних дівчат [15, с. 106].

Складність реалізації ідеї вищої жіночої освіти професор В. Гер'є, засновник жіночих курсів у Москві, обумовлював відсутністю в Росії розвинутого громадянського суспільства в особі суспільних корпорацій, асоціацій та товариств, метою яких є захист і протегування загальних інтересів. Проте прогрес у справі вищої освіти жіноцтва він пов'язував виключно з урядовою ініціативою, пропонуючи створити для цього навіть окрему владну структуру, котра опікувалася різноспрямованими інтересами жіноцтва [16, с. 700]. Логіка професора зрозуміла, саме імперський уряд, як це продемонстрували великі реформи, став ініціатором модернізаційних змін у країні. Крім цього, це традиційне очікування допомоги від держави можна пояснити вкрай напруженою роботою, котру професор здійснював як засновник жіночих курсів для популяризації ідеї та залучення коштів.

Взагалі, у пореформений час суспільне життя у всіх його проявах було настільки політизоване, що багато своєчасних і корисних суспільних ініціатив, стримувалися адміністрацією через побоювання політичної агітації [2, с. 233]. Прикладом може слугувати ситуація на Київських курсах. У червні 1879 р. дружини професорів Університету Св. Володимира Н. Афанасьєва, М. Гарнич-Границька та А. Гогоцька надіслали Київському, Волинському та Подільському генерал-губернатору М. І. Черткову клопотання про затвердження Статуту Товариства для надання засобів ВЖК у Києві [17, арк. 1]. Мотивуючи зростаючою потребою у вищій жіночій освіті та значним успіхом курсів, що наочно демонстрували працелюбність та старанність жіноцтва,

вказують на бажання усунути єдину перешкоду, що заважала розвитку справи, а саме нестачу коштів – шляхом створення окремого Товариства, котре буде опікуватися виключно справою допомоги курсам та курсисткам. Утім при найкращих намірах відповідь Міністерства внутрішніх справ чітко вказувала на побоювання зміцнення справи вищої жіночої освіти в Києві, де зазначалося, що заснування даного Товариства без сумніву вплине на збільшення числа дівчат на курсах, що «за сучасного стану справ є досить небажаним, а тому визнається корисним відхилення клопотання» [17, арк. 5].

У той же час тогочасно публіцистика вказує на пріоритетність громадської самодіяльності в справі наукової освіти жіноцтва, а необхідною умовою її вияву визнається повна свобода суспільної діяльності [9, с. 122]. Автори констатують, що вища жіноча освіта виникла й поширилася виключно завдяки суспільному почину, завдання ж держави зміцнити її існування шляхом затвердження постійних статутів, без надмірної регламентації чи паралізації роботи діяльності ВЖК. Лунає критика в бік влади щодо поганої поінформованості суспільства зі станом справ у вищій жіночій освіті (натяк на відсутність свободи преси), наявності наклепників (на думку суспільства фінансованих владою), надмірної бюрократизації та жорсткого адміністративного контролю з боку відомств та міністерств, які узгоджують та надають дозволи, у той же час закидається бездіяльність провінційним міським управлінням з організації стипендій для курсисток, бажаних працювати в середніх жіночих навчальних закладах.

Отже, російське громадянське суспільство в зв'язку з лібералізацією урядового курсу середини XIX ст. істотно активізується, що виявляється в формуванні громадської думки з усіх проблемних питань життя, рупором якої стає демократична преса. Верховна влада дотримувалася позиції, за якої абсолютний пріоритет мало спільне благо та громадський порядок і заради них слід пожертвувати і правами людини, і самою особистістю. Громадськість постійно відзначає повільність реакції влади на суспільні ініціативи, так як у справі вищої жіночої освіти уряд лише під тиском обставин змушений реагувати на виклики життя. Жіночі самодіяльні гуртки, що виникли в столиці як засіб обговорення й реалізації інноваційного суспільного проекту наукової освіти жіноцтва, уперше апробують легальні форми тиску на владу шляхом петиційної кампанії. Значна громадська підтримка цього питання науковим товариством, яке практично повністю складалось із чоловіків народжує нові форми взаємодії з владою, що виявилось в організації в столиці та університетських містах спільних публічних курсів та приватних товариств для організації допомоги дівчатам, бажаним отримати вищу освіту. Згуртованість ініціаторів навколо ідеї доступності жіноцтву наукової освіти змусила владу поступитися й наочно продемонструвала дієвість зусиль громадянського суспільства, котре самостійно реалізовувало власний проект – вищі жіночі курси. Тягар існування курсів несла найактивніша частина російського суспільства –

слухачки власними внесками, небайдужі скромними приватними пожертвами, активісти – зборами від концертів та спектаклів на користь курсів, викладачів-чоловіків – цілеспрямованим невеликим розміром платні за викладання чи безкоштовною працею.

**Список літератури:** **1.** *Верменко В.* «Ученая женщина»: дискуссии в российском обществе (вторая половина XIX – XX вв.) // Интеллигенция в истории: образованный человек в представлениях и социальной действительности. – М.: ИВИ РАН, 2001. – С. 171–195. **2.** *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в): В 2 т. / Б.Н. Миронов. – С.Пб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. – Т. 1. – 548 с. **3.** *Чуткий А.* Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) // Историчний журнал. – 2005. – № 5. – С. 87 – 92; *Сарапулова Э. Г.* Историчний досвід фахової підготовки гувернерів (домашніх наставників і наставниць) у Російській імперії // Педагогіка і психологія. – 2000. – № 3. – С. 140–147. **4.** *Водовозова Е. И.* На заре жизни. Мемуарные очерки и портреты. – Изд-во «Художественная лит-ра», 1964. – Т. 2. – 589 с. **5.** *Мессарош Н.* Предисловие // Женский вестник. – 1866. – № 1. С. 1–3. **6.** *Чудновский С.* Из дальних лет / С. Чудновский // Былое. – 1907. – № 1. – С. 278-295. **7.** Замечания на проект общего Устава императорских российских университетов. – С.Пб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1862. – Ч. 2. – 533 с. **8.** *Стасов В. В.* Воспоминания о моей сестре. // Книжки недели. – 1896. – № 6. – С. 157–186. **9.** *Песковский М. Л.* Очерк истории высшего женского образования в России (за 20 лет) / М.Л. Песковский // Наблюдатель. – 1882. – № 4. – С. 74–92; № 5. – С. 164–177; № 6. – С. 117–136. **10.** Санкт-Петербургские Высшие женские курсы за 25 лет. 1878 – 1903. Очерки и материалы. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1903. – 260 с. **11.** *Гросул В.Я.* Русское общество XVIII-XIX веков: Традиции и новации. – М.: Наука, 2003. – 517 с. **12.** Судьба женских курсов в Москве // Неделя. – 1870. – № 6 – 8 февраля. – С. 192–193. **13.** Отчет общества для пособия слушательницам врачебных и педагогических курсов // Вестник Европы. – 1878. – № 7. – С. 427–436. **14.** Годовой отчет о деятельности «Общества для доставления средств высшим женским курсам» // Женское образование. – 1890. – № 4. – С. 435–442. **15.** О деятельности высших женских курсов в Казани в 1877-78 учебном году // Журнал министерства народного просвещения. – 1878. – Ч. СХСVIII. – С. 102–107. **16.** *Герье В. И.* Теория и практика женского образования // Вестник Европы. – 1877. – № 4. – С. 645-700. **17.** Центральний державний історичний архів України. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 140.